

KS. BOGDAN PONIŹY

Autor Księgi Mądrości i czas jej powstania (1)

Księga Mądrości jest specyficzną księgą w Biblii. Jest ona najmłodszą księgą Starego Testamentu, lecz Kanon Muratoriego wymienia Księgę Mądrości wśród ksiąg Nowego Testamentu. Wiele manuskryptów i starych tłumaczeń nazywa tę księgę Mądrością Salomona, ponieważ Salomona uważano za autora tegoż dzieła (zob. Mdr 7–9). Mocne argumenty wykluczają jego autorstwo, lecz jest czymś pewnym, że autorem musiał być Izraelita. Chociaż jest wiele hipotez odnośnie czasu jej powstania, *Sitz im Leben* i słownictwo bronią poglądu, że tekst musiał być napisany za panowania Rzymian w Egipcie.

Autor

Księga Mądrości jest zwartą jednostką literacką, co wskazuje na jednego autora¹. Odrębne stanowisko wśród współczesnych badaczy zajmuje jedynie D. Georgi². Historia lektury tego tekstu zaznacza się przypisywaniem jego sprawstwa różnym osobom. Próba ich identyfikacji jest ściśle powiązana z datacją powstania tekstu. „W rękopisach Septuaginty Księga Mądrości znajduje się wśród ksiąg dydaktycznych i nosi tytuł Σοφία Σαλωμῶνος, czemu w kodeksach łacińskich odpowiada [...] *Sapientia Salomonis*. Przekłady koptyjskie i syroheksaplarny mają tytuł podobny jak łacińskie: «Mądrość Salomona». W tłumaczeniu etiopskim ta sama księga jest zatytułowana *Vaticinium Salomonis*, a w przekładach syryjskich tytuł jej brzmi: «Wielka Mądrość» lub «Wielka Mądrość Salomona». Wszystkie wyliczone wyżej, nieznacznie tylko zróżnicowane

¹ Por. J. Vilchez-Lindez, *Sapienza*, Roma 1990, s. 52–70 (Commenti Biblici).

² Por. D. Georgi, *Weisheit Salomons*, Gütersloh 1980 (Jüdische Schriften aus Hellenistisch-Römischer Zeit, 3.4).

tytuły Księgi Mądrości, mają swoje uzasadnienie w samej treści Księgi: bohaterem, postacią główną księgi jest król Salomon, a przedmiotem jego wypowiedzi – Mądrość³.

Salomon?

Księga Mądrości nie wspomina żadnego imienia własnego, jednak aluzyjnie w rozdziałach 7–9 przywołuje postać Salomona. „Autor Mdr sam o sobie mówi, że jest królem Izraela, że otrzymał od Boga polecenie zbudowania świątyni w Jerozolimie (9, 7n). To wskazuje niedwuznacznie, że chce, aby go uważano za króla Salomona, i to sprawiło, że w większości rękopisów Mdr imię Salomona rzeczywiście widnieje w tytule tej księgi⁴. Od początku też funkcjonuje *Mądrość Salomona* (zarówno w oryginale greckim, jak i w wersji *Vetus Latina*, a później w Wulgacie). Autor począwszy od wersów 6, 9, 11 używa pierwszej osoby i przedstawia się jako nauczyciel mądrości i król, a liczne fragmenty z Mdr 7–9 można zrozumieć wyłącznie w relacji do Salomona, np. porównując wers 9, 7 z 1 Krl 3, 7 i 1 Krn 28, 5–6. Greckie manuskrypty i starożytne wersje jemu przypisują autorstwo. Także liczni ojcowie Kościoła i pisarze chrześcijańscy podtrzymują ten pogląd, np. Klemens Aleksandryjski, Tertulian, Hipolit Rzymski, Cyprian, Laktancjusz, Bazyl Wielki⁵. Również liczni autorzy chrześcijańscy i żydowscy następných wieków tak twierdzili. Już we wczesnej patrystyce Salomonowe autorstwo podawano jednak w wątpliwość⁶.

Salomon nie może być autorem

Z wielu powodów nie można uznawać Salomona za autora Księgi Mądrości. Kazimierz Romaniuk⁷ zwraca między innymi uwagę, że:

³ K. Romaniuk, *Księga Mądrości. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1969, s. 15 (Pismo Święte Starego Testamentu, 8.3).

⁴ Tamże, s. 21.

⁵ Por. J. Vilchez-Lindez, *Sapienza*, dz. cyt., s. 53.

⁶ Por. K. Romaniuk, *Księga Mądrości...*, dz. cyt., s. 21.

⁷ Por. K. Romaniuk, *Le traducteur grec du Livre de Jésus ben Sira n'est-il pas l'auteur du Livre de la Sagesse?*, „*Rivista Biblica*” 15 (1967) s. 163–170; tenże, *Księga Mądrości...*, dz. cyt., s. 21–22.

– podstawowym celem księgi jest umocnienie Żydów w prześladowaniach, a brak wzmianki o prześladowaniu z powodów religijnych za czasów Salomona;

– dla Izraelitów, o których traktuje księga, idolatria stanowi najważniejsze niebezpieczeństwo, a nie ma podstaw, by tak się działo za czasów Salomona;

– księga jest napisana w języku grecko-hellenistycznym, a z tym król Salomon nie mógł mieć nic wspólnego;

– gdyby księga rzeczywiście była dziełem Salomona, na pewno znalazłaby się w kanonie palestyńskim ze względu na szacunek, jakim Żydzi otaczali zawsze władcę.

Oczywiście już w starożytności były autorytety, które kwestionowały Salomonowe autorstwo. Św. Hieronim w przedmowie do ksiąg Salomonowych zaznacza, że ten tekst jest pseudoepigrafem zatytułowanym *Mądrość Salomona*, którego nie przyjmują Hebrajczycy, a styl wskazuje na Filona Aleksandryjskiego. Podobnie twierdzi św. Augustyn. Wszak w literaturze starożytnej, nie tylko biblijnej, często stosowano pseudonimie, czyli ukrywanie się właściwego autora za jakąś wybitną postacią.

Hipotetyczny autor rzeczywisty

Próby identyfikacji zmierzały w wielu kierunkach. Pierwszym była Palestyna, potem w większości akceptowana Aleksandria. Wyliczymy w porządku chronologicznym proponowanych autorów najpierw pochodzenia palestyńskiego, potem aleksandryjskiego.

Krąg palestyński

Na pierwszym miejscu wysuwa się autorstwo *Zorobabela*, ale jest ono szczególnie nieprawdopodobne z racji starożytności (VI wiek przed Chrystusem)⁸.

Oniasz III, arcykapłan w Jerozolimie zamordowany w 172 roku przed Chrystusem (2 Mch 4, 10–38), był wskazywany przez L. Bigota⁹. Hipoteza utrzymuje, że Księga Mądrości nie została napisana ani w Egipcie, ani przez Żyda zhellenizowanego.

⁸ Por. J. Vilchez-Lindez, *Sapienza*, dz. cyt., s. 56.

⁹ Por. tamże.

Syrach – Ben Sira, autor Syrach – takie przekonanie było rozpowszechnione za czasów św. Augustyna, który na początku stał się jego zdecydowanym zwolennikiem, ale potem – przeciwnikiem.

Hellenistyczny Egipt

Wskazywano na pierwszym miejscu jednego z tłumaczy Pentateuchu, ale zwraca się uwagę na to, że hagiograf korzysta z Izajasza i Hioba w wersji LXX, a ucisk Hebrajczyków nie przypada na czas powstawania tych ksiąg. Z kolei za *A r y s t o b u l o s e m* (170–150) nie przytacza się przekonujących argumentów.

Kazimierz Romaniuk¹⁰ uważa, że to tłumacz Syrach, wnuk Ben Sira jest autorem Mdr, bo pokrewieństwo koncepcji strukturalno-tematycznej obydwu ksiąg jest niezaprzeczalne. Zdaniem Romaniuka nie wydaje się, by było ono jedynie dziełem przypadku. Innego zdania jest G. Scarpāt¹¹. Wielu znawców literatury przedmiotu od św. Hieronima przez średniowiecze aż po czasy współczesne twierdziło, że chodzi o Filona Aleksandryjskiego. Inni jeszcze sądzili, że jest to esseńczyk lub jakiś terapeuta. Są również zwolennicy hipotezy, że dzieło skomponował Apollon (1 Kor 3, 4–6), zanim nawrócił się na chrześcijaństwo.

Uściślenie – autorem jest Izraelita

O nieznanym bliżej autorze Mdr można stwierdzić z całą pewnością, że był Żydem. Wskazuje na to jego wielkie przywiązanie i szacunek do religii żydowskiej, umiłowanie narodu, który sobie Bóg szczególnie upodobał, duża znajomość ksiąg Pisma Świętego, kult patriarchów, z którymi Bóg zawarł pamiętne przymierze. Co więcej, autor jest przekonany, że posłannictwo Izraela polega na roznoszeniu światłości Prawa po całym świecie (18, 4), a brzydzi się, jak przystało na Izraelitę, wszystkim, co ma związek z kultem idoli (rozdz. 13–15). Lud Izraela uważa za „dziecko Boże” (18, 13), za „szlachetnie nasienie” (10, 15), za naród, który od początku kieruje się mądrością Bożą (10, 1n). Jest jednak rzeczą nie mniej pewną, że ów *Israelita verus* był dobrze obeznany z kulturą

¹⁰ Por. K. Romaniuk, *Le traducteur...*, art. cyt., s. 163–170; *Księga Mądrości*, dz. cyt., s. 21–31.

¹¹ Por. G. Scarpāt, *Libro della Sapienza*, Brescia 1989, t. 1, s. 14.

grecką. W jego sposobie pisania odkrywamy figury typowe dla literatury hellenistycznej: zjawisko łańcuszkowego wiązania z sobą poszczególnych myśli (6, 17n), tzw. *synkrysis* (rozdz. 11–19), definicje (17, 1nn).

„Autor Mdr miał również ukształtowane pojęcie o dyscyplinach przyrodniczych (7, 15–21), jakie za jego czasu uprawiano w świecie hellenistycznym. Możemy przypuszczać, że nie zagłębiał się w oryginalne traktaty mędrców, jednak podlegał wpływom filozofii, która była wówczas bardzo popularna i przenikała wszystkie dziedziny życia umysłowego. Znajdując się w ten sposób na pograniczu dwóch kultur i dwóch religii zarazem, autor Mdr z pewnością ciążył bardziej jednak ku księgom Starego Prawa niż ku rozważaniom filozofów pogańskich. Eschatologia, zajmująca tyle miejsca w Księdze Mądrości, jest na wskroś starotestamentalna. Na Biblii również opierają się psychologiczne wypowiedzi domniemanego Salomona”¹². Z tekstu wynika niezbiemie, że autorem był Izraelita, entuzjasta własnej religii, doskonały znawca Biblii. Wierzył w Boga Jedynego, Wszechmogącego, Pana Uniwersum, odczuwał wstręt do politeizmu i kultu idoli, zwalczał laksyzm i niemoralność pogan. Był dumny, że należy do narodu wybranego, ludu świętego, plemienia nie-naganego. Wyrażał podziw wobec własnej przeszłości i narodowych bohaterów, a ich chwalebne czyny zachowywał w pamięci, pewny swojej misji. Żyjąc w diasporze aleksandryjskiej, podlegał silnym wpływom myśli i kultury greckiej, która przebija z każdej strony jego dzieła.

Przypuszczenie, że Mądrość Salomona powstała na ziemi egipskiej, jest nadto uzasadnione treścią księgi, w której mowa o religijnych zwyczajach egipskich (12, 23–27; 15, 18–19), a zwłaszcza o cudownym wprowadzeniu Izraelitów z Egiptu.

Czas powstania tekstu

Aktualne hipotezy

Badacze wytyczają bardzo szerokie granice czasowe. Określają je dwa fakty. Pierwszym jest powstanie LXX, to moment *a quo*, natomiast za *ad*

¹² K. Romaniuk, *Księga Mądrości...*, dz. cyt., s. 24.

quem uznaje się (dotychczas) działalność Filona Aleksandryjskiego. Istniejące hipotezy można uszeregować w 7 grup¹³:

1) między III wiekiem a pierwszą połową II wieku: Korneliusz a Lapide w połowie III wieku, kiedy działało 72 tłumaczy LXX; L. Maries sądzi, że rozdziały 1–9 powstały około roku 94, a rozdziały 10–19 po roku 181; L. Bigot uważa, że dzieło powstało w II wieku, ale przed rokiem 171, tekst jest dziełem Oniasza III i powstał w Syrii;

2) druga połowa I wieku przed Chrystusem: J. A. F. Greeg – między 125 a 100; D. Georgi – w ostatnich latach II wieku w Syrii; U. Offerhaus – pod koniec II wieku;

3) I wiek przed Chrystusem, ale przed panowaniem rzymskim, tj. przed 30 rokiem przed Chrystusem: Fichtner – między rokiem 100 a 50 (podobnie uważają G. Ziener, R. H. Pfeidfer, E. Osty, A. G. Wright, A. Lefevre, M. Delcor, J. R. Busto Saiz); P. Heinisch – między rokiem 88 a 30 (podobnie J. Weber i K. Romaniuk); F. Focke uważa, że Mdr 1–5 napisana była po hebrajsku w Palestynie między rokiem 88 a 86, natomiast rozdziały 6–19 po grecku po roku 87 w Egipcie; J. Klausner – około roku 80 w Palestynie po hebrajsku (1–5) i w latach 70–50 w Egipcie część grecka, ale dzieło tego samego autora; J. Vilchez-Lindez – około połowy I wieku przed Chrystusem; S. Holmes – 1, 1–11, 1 między rokiem 50 a 30, zaś 11, 1–19, 22 między rokiem 30 przed a 10 po Chrystusie; C. Larcher – 1–5 w Egipcie około roku 31–30 przed Chrystusem;

4) od 30 roku przed do końca I wieku po Chrystusie, zwolennicy takiej datacji bazują przede wszystkim na analizie słownictwa (np. G. Scarpant); J. S. Kloppenberg – pod koniec epoki ptolemejskiej lub na początku rzymskiej; E. Zeller – w czasach Augusta; V. Tcherikover – przed epoką rzymską; J. M. Reese – na początku epoki rzymskiej w Egipcie, M. Gilbert – za panowania Augusta;

5) wokół ery chrześcijańskiej (przed i po Chrystusie): A. Jaubert, C. Larcher – na przełomie epok panowania Augusta; L. Alonso-Schökel – po Chrystusie; analogiczne przeświadczenie wykazał wcześniej S. Holmes, który twierdził, że Mdr 1, 1–11, 1 powstała między 50 a 30 rokiem przed Chrystusem, a 11, 2–19, 22 między 30 a 10;

¹³ Por. J. Vilchez-Lindez, *Sapienza*, dz. cyt., s. 56–58; K. Romaniuk, *Księga Mądrości...*, dz. cyt., s. 21–31.

6) około 40 roku za Kaliguli: wcześniej zgłaszano takie hipotezy, a ostatnio G. Scarpata, D. Winston, a także S. Cheon;

7) w II wieku po Chrystusie: w Mdr 14, 15 dostrzega się aluzje do postaci Antinousa z czasów cesarza Hadriana.

Wybitny egzegeta C. Larcher¹⁴ sądzi, że Mądrość Salomona powstała w okresie między 31 a 10 rokiem przed Chrystusem. Za takim wnioskiem zdają się przemawiać następujące argumenty:

1) Σοφία Σαλωμῶνος cytuje LXX (Iz 3, 10 – Mdr 2, 12 oraz Iz 44, 20 – Mdr 15, 10);

2) w Nowym Testamencie można się dopatrzeć cytatów lub odniesień do Księgi Mądrości;

3) Mdr 3, 9 wykazuje podobieństwo do 1 Księgi Henocha 5, 7 w wersji greckiej; upoważnia to do wniosku, że Mądrość Salomona jest młodsza niż grecki przekład Henocha;

4) inni egzegeci, szczególnie młodszy, podają argumenty zdające się przemawiać za jeszcze późniejszym powstaniem omawianej księgi, mianowicie w epoce Kaliguli lub po jego panowaniu (37–41 rok po Chrystusie – Zeller, Winston, Cohen)¹⁵.

Najbardziej prawdopodobne jest, że tekst powstał w czasach Augusta. Zdają się za tym przemawiać raczej filologiczne i rekonstrukcja środowiska, w którym księga powstała. W I wieku przed Chrystusem wspólnota izraelska w Egipcie była na dobre zadomowiona i zorganizowana, stworzyła pokaźną literaturę będącą owocem intelektualnego niepokoju¹⁶.

¹⁴ Por. C. Larcher, *Études sur Le Livre de la Sagesse*, Paris 1969, t. 1, s. 148–161 (Études Bibliques).

¹⁵ Na korzyść własnej hipotezy przytaczają następujące argumenty: Mdr 6, 1 sugeruje aluzje do rzymskiego panowania w Egipcie i kontekst bardziej przemawia na korzyść epoki rzymskiej niż ptolemejskiej; Mdr 14, 17 zawiera aluzję do odległych władców, co bardziej harmonizuje z czasami Klaudiusza niż Augusta; Mdr 6, 3 zdaje się być aluzją do zdobycia Egiptu przez Rzymian, szczególnie wymowny jest termin κράτησις; Mdr 5, 16–23 prezentuje wizję apokaliptyczną, która bardziej oddaje nastroje za Kaliguli; słownictwo księgi przemawia też za powstaniem w I wieku po Chrystusie, obecność około 40 terminów nieznanych wcześniej w Biblii i ówczesnej literaturze greckiej trudno uznać za przypadek, a krytyka bałwochwalstwa bardziej harmonizuje w epoką rzymską niż ptolemejską, bardziej oddaje klimat cesarstwa.

¹⁶ Por. M. A. Knibb, *Wisdom of Solomon. Guides to Apocrypha and Pseudepigrapha*, Sheffield 1997, s. 87–90; B. Poniży, *Kiedy powstała Księga Mądrości?*, [w:] *Słowo Twoje jest*

Nie ulega wątpliwości, że autor tekstu jest Żydem znającym wiarę i kulturę własnego narodu, którego księgi i historia służą mu jako punkt odniesienia. Posiadał także znajomość języka i kultury greckiej, ogólną wiedzę encyklopedyczną i filozoficzną. Szczegóły wskazują na epokę Augusta, zakładają bardzo zaawansowaną infrastrukturę społeczną i kulturalną, a taka jest możliwa tylko w dużych ośrodkach miejskich. Jeśli rozważa się bogactwo kultury helleńskiego Egiptu, to należy wskazać Aleksandrię jako duchową stolicę greckiego świata. W niej ukształtowała się najliczniejsza diaspora żydowska, która za czasów Augusta osiągnęła pełny rozkwit.

Realia i słownictwo wskazują na początek okresu rzymskiego

Argumentem za tą hipotezą późniejszego powstania księgi jest odnotowanie w tekście około 40 terminów¹⁷, które nie występowały wcześniej (przed 30 rokiem przed Chrystusem): *αὐτοσχεδίως* – „przypadkiem” (2, 2), *ἀναποδισμός* – „odwołanie” (2, 5), *ἐκβάσις* – „odejście” (2, 17), *ἀνεξικακία* – „cierpliwość” (2, 19), *ἐπιτιμία* – „kara” (3, 10), *ἀκηλίδωτος* – „bez skazy” (4, 8), *ἐπίβασις* – „przełot” (5, 11), *ἀνυπόκριτος* – „bezsronny” (5, 18), *ἀκαταμάχητος* – „niepokonany” (5, 19), *δεκαμηνιαῖος* – „dziesięciomiesięczny” (7, 2), *ἐν συγκρίσει* – „w porównaniu” (7, 8), *γενέτις* – „rodzicielka” (7, 12), *ἀμόλυντος* – „nieskalany” (7, 22), *πανεπίσκοπος* – „wszechwidzący” (7, 23), *ἀπαύγασμα* – „odblask” (7, 26), *λυθρῶδης* – „splamiony” (11, 6), *σπλαγχνοφάγον* – „zjedanie wnętrzości” (12, 5), *γενεσιάρχης* – „pierwotny rodzic” (13, 3), *γενεσιουργός* – „sprawca powstania” (13, 5), *διερευνάω* – „badać” (13, 7), *συγγνωστός* – „wybaczalny” (13, 8), *ἐμμελέτημα* – „wytwarzanie” (13, 10), *ἀπόβλημα* – „odpadek” (13, 12), *εὐδράνεια* – „sprawność” (13, 19), *ἀνατυπόω* – „odtworzyć” (14, 17), *θησκεία* – „kult” (14, 18), *πηλουργός* – „wyrabiający glinę” (15, 7), *χρυσουργός* – „złotnik” (15, 9), *συνολκή* – „wciąganie” (15, 15), *ἰνδάσματα* – „widziadło” (17, 3), *εὐλάβεια* – „bojaźliwość” (17, 8), *προϋφίσταμαι* – „istnieć przedtem” (19, 7).

Zastosowanie tak wielu terminów obcych w dotychczasowej literaturze greckiej, a do tego niekommentowanych przez hagiografa, *prawdą. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Stanisława Mędali CM w 65. rocznicę urodzin*, zebrał i oprac. W. Chrostowski, Warszawa 2000, s. 264–277.

¹⁷ Por. D. Winston, *The Wisdom of Solomon*, New York 1984, s. 22–23.

przemawia za supremacją rzymską. Według wszelkiego prawdopodobieństwa powstanie Księgi Mądrości należy przesunąć nawet poza epokę Augusta. Egzegeci zwracają szczególną uwagę na pięć terminów wskazujących na okres rzymski. Są to: διάγνωσις (3, 18), θρησκεία (14, 18a, 27a), κράτησις (6, 3), μισοξενία (19, 13), σέβασμα (14, 20b; 15, 17b). Na podstawie realiów specyficznych dla imperium rzymskiego oraz wielu świadectw tekstualnych przyjmuje się wspomnianą epokę jako najprawdopodobniejszy kontekst powstania dzieła.

We fragmencie poświęconym kultowi władców (Mdr 14, 16–22), uwagę badaczy zwracają dwa terminy, które mogą wskazywać na epokę rzymskiego panowania nad Egiptem, mianowicie θρησκεία i σέβασμα. Θρησκεία pojawia się w Mdr dwa razy (14, 18a, 27a) w znaczeniu „oddawania czci”, „sprawowania kultu”; w tym samym znaczeniu użyto czasownika θρησκεύειν (11, 15b; 14, 16b). Ani rzeczownik, ani czasownik nie występują w LXX; spotykamy je natomiast w późniejszych pismach żydowskich, np. w 4 Księdze Machabejskiej 5, 7, 13 oraz u Filona i Flawiusza. W V wieku przed Chrystusem Herodot używał θρησκεία i θρησκεύειν w znaczeniu religijnym, odnosząc te słowa do rytów egipskich, a w późniejszych czasach, aż po epokę rzymską, termin ten nie występował. Zastosowanie terminu implikującego upodobanie w oddawaniu czci boskiej przemawia wyraźnie za epoką rzymską.

Σέβασμα (Mdr 14, 20b; 14, 17b) w literaturze greckiej nie pojawia się aż do Dionizego z Halikarnasu. Termin ten nie był znany przed Augustem. W tekście 14, 15–17 można się także dopatrywać reminiscencji epoki: przeciwstawienia pokoju wojnie (aluzja do *Pax Romana*).

Inni egzegeci sądzą, że tekst odzwierciedla epokę Gajusza Kaliguli. Należy do nich D. Winston¹⁸. Egzegeta ten zaczyna argumentację od wskazania, że Mdr nie może być datowana przed Augustem. Idąc za E. Zellerem, interpretuje fragment 14, 16–20 jako tekst traktujący o kulcie nieobecnego króla, co odzwierciedla sytuację w Egipcie za Augusta, który władał w tym regionie za pośrednictwem prefekta i odbierał ze strony Egipcjan cześć boską jak ongiś faraonowie.

Pomocą w ustaleniu czasu powstania Księgi są także inne wspomniane terminy, na które w ostatnich latach zwracają uwagę egzegeci, wystę-

¹⁸ Por. tamże, s. 20–25.

pujące jako *hapax legomena* w Księdze Mądrości, mianowicie $\mu\iota\sigma\chi\epsilon\nu\acute{\iota}\alpha$, $\kappa\rho\acute{\alpha}\tau\eta\sigma\iota\varsigma$, $\delta\acute{\iota}\alpha\gamma\gamma\omega\sigma\iota\varsigma$.

Na tej podstawie D. Winston wnioskuje, że słowo $\kappa\rho\acute{\alpha}\tau\eta\sigma\iota\varsigma$ – „władza” (6, 3) odnosi się do zdobycia Egiptu przez Augusta¹⁹. Jest to *hapax legomenon* w Księdze Mądrości, nigdzie poza tym w LXX ani w Nowym Testamencie się nie pojawia; natomiast występuje u Filona Aleksandryjskiego i Józefa Flawiusza (*Przeciw Apionowi* I, 26, 248). $\text{A}\iota\gamma\upsilon\pi\tau\omicron\upsilon\ \kappa\rho\acute{\alpha}\tau\eta\sigma\iota\varsigma$ oznacza zdaniem G. Scarpata zajęcie Aleksandrii przez Rzymian w 30 roku przed Chrystusem i wskazuje na nową erę. Początek papirusu z Fayum (22) zawiera semiotycznie analogiczne wyrażenie: „w roku 38 $\kappa\rho\acute{\alpha}\tau\eta\sigma\iota\varsigma$ Augusta, syna bożego”. Prezentując przedmiot czci, dokonuje ono wskazania ery egipskiej. Zatem rok 30 przed Chrystusem może być uważany zdaniem G. Scarpata za termin graniczny, po którym powstała Księga Mądrości²⁰. Aby dokładniej określić czas skomponowania tekstu, usiłuje się znaleźć jakieś wydarzenie w Aleksandrii po 30 roku przed Chrystusem, które uwzględnił hagiograf. Za przesunięciem chronologii powstania $\text{S}\omicron\phi\acute{\iota}\alpha\ \text{S}\alpha\lambda\omega\mu\acute{\omega}\nu\omicron\varsigma$ przemawia także treść księgi. Badacz bierze pod uwagę zwłaszcza fragment Mdr 5, 16–23, który odczytuje jako reminiscencje serii represji w aleksandryjskiej wspólnocie żydowskiej.

Użycie terminu $\kappa\rho\acute{\alpha}\tau\eta\sigma\iota\varsigma$ (6, 3) stanowi bardzo ważną przesłankę dla ustalenia datacji Księgi Mądrości. 1 sierpnia 30 roku przed Chrystusem rzymskie wojska podbiły Egipt. Rzym uznał tę datę za nadprzyrodzony znak, gdyż tego dnia przypadało święto *Victoria Virgo*. Niezależnie od dotychczasowego kalendarza, wprowadzono dodatkowo kalendarz rzymski. Zaczęła się nowa era $\kappa\rho\acute{\alpha}\tau\eta\sigma\iota\varsigma$. Lata panowania Augusta liczono od sierpnia 30 roku pierwszego dnia miesiąca *thoth*. Jak poświadcza dekret senatu: „Dzień, w którym Aleksandria została zdobyta, był szczęśliwy” i został uznany za początek nowego czasu.

Należy zauważyć, że wprowadzenie ery $\kappa\rho\acute{\alpha}\tau\eta\sigma\iota\varsigma$ nie było absolutnym nakazem i nie przeszkadzało zachować symultanicznie tradycyjnej datacji egipskiej. W Mdr $\kappa\rho\acute{\alpha}\tau\eta\sigma\iota\varsigma$ użyto emfaticznie, w formie mianownika określonego zaimkiem „wam”. Trudno nie dostrzegać w tym aluzji do władzy Rzymian. Omawiany tu *hapax legomenon* w ogóle nie występuje gdzie indziej w LXX, a więc nie przynależy do żydowskiej

¹⁹ Por. G. Scarpata, *Libro della Sapienza*, dz. cyt., t. 1, s. 13–29, 379.

²⁰ Por. tamże, s. 379.

tradycji językowej odwzorowanej w słownictwie greckim. Skoro księga przytacza ten obcy tradycji biblijnej termin i nie podaje żadnego szczegółowego komentarza, można ostrożnie wnosić, że okupacja Egiptu była faktem oraz że tekst powstał po 30 roku przed Chrystusem. Zatem początek κράτῆσις rzymskiej władzy nad Egiptem oznacza dla naszego tekstu *terminus post quem*. W papirusach znajdujemy ślady uwikłania w taką datację. Na przykład Papirus Fayum 22 stanowi dowód w odniesieniu do κράτῆσις, że tego terminu używa się jeszcze po 38 latach, to jest w 8 roku ery Chrystusa. Inne papirusy również to poświadczają, stosują bowiem oprócz datacji egipskiej także rzymską. Jednak z faktu, że w tekście występuje sam termin bez innych uściśleń, nie można precyzyjnie wnioskować o czasie napisania księgi. Albowiem κράτῆσις w Mdr bardziej niż do daty odnosi się do politycznego znaczenia faktu panowania rzymskiego. Takie ustalenie uwolnione od datacji ma walor semantyczny. Κράτῆσις pozostaje synonimem panowania Rzymu nad Egiptem nawet po śmierci Augusta.

Διάγνωσις (3, 18) to ważki element na poparcie późnej datacji powstania Mdr²¹. W grece klasycznej jest to termin ogólny znaczący „rozpoznanie”, „ocena”, „osąd czyniony przez kogokolwiek, także przez sędziego”. Z biegiem czasu staje się specjalistycznym terminem medycznym oznaczającym diagnozę. Występuje w Mdr tylko raz. Nie pojawia się gdzie indziej w LXX. Διάγνωσις jako neologizm semantyczny w epoce cesarskiej służy oddaniu typu postępowania, za pomocą którego cesarz względnie administrator rozwiązuje bezpośrednio *in iure et iudicio* kontrowersje. Takie postępowanie nazywa się nadzwyczajnym, ponieważ różni się od *questiones perpetuae*, które reprezentują procedury zwyczajne *ordo legitimus*. Nadzwyczajna forma procedury zostanie zastosowana w odniesieniu do Pawła przez Galliona, brata Seneki (Dz 18, 14–15) w Koryncie (rok 52–53). Do tej *cognitio* odwołuje się św. Paweł po sentencji Feliksa, jak opowiadają Dz 25, 21, gdzie wprost wymienione jest διάγνωσις Σεβαστοῦ. Termin *hapax legomenon* w Mdr nigdzie indziej nie występuje w LXX, z czego można wnioskować, że został użyty ze szczególną intencją: oto bezbożni staną przed sądem w procesie,

²¹ Por. tamże, s. 19.

w którym wieczny Sędzia, podobnie jak cesarz w *cognitio extra ordinem*, zadecyduje w sposób bezpośredni i ostateczny o ich karze²².

W epoce cesarskiej słowo *διάγνωσις* służyło do przekładu pojęcia „cognitio”, czyli terminu z dziedziny prawa rzymskiego. Oznacza on procedurę, która służy magistratowi do rozwiązywania bezpośrednio, zgodnie z prawem i sądem, *in iure et iudicio* sporu, kontrowersji. Przyjęty tryb postępowania pozwala na wydanie rozstrzygającej sentencji bez odwoływania się do sędziego. Taką nadzwyczajną procedurę stosowano w epoce republikańskiej i pozostawała ona w gestii cenzorów, a w niektórych przypadkach – pretorów. Począwszy od Augusta stosowano obie procedury, lecz *cognitio extraordinaria* była zarezerwowana dla kolejnego imperatora albo jego delegata. W późniejszym okresie używali jej coraz częściej gubernatorzy prowincji i urzędnicy miejscy. W Koryncie w latach 52–53 prokonsul Gallio użył *cognitionem extra ordinem*, by uniewinnić Pawła, zanim ten otworzył usta (Dz 18, 14–15). Natomiast na terytoriach greckojęzycznych podległych Rzymowi termin „cognitio” był oddawany terminem *διάγνωσις* i w ten sposób stał się neologizmem semantycznym.

Pojęcie to występuje również w dziele Filona *In Flaccum*, gdzie oznacza natychmiastową decyzję wydaną przez cezara w kwestiach jego wyłącznej kompetencji albo w innych sprawach ważnych, w których prefekci nie mogli się wypowiedzieć lub woleli tego nie czynić. W tym znaczeniu występuje w podobnym kontekście prawniczym w przypadku procesów przeciw pierwszym chrześcijanom, które relacjonuje Pliniusz Młodszy w liście do cesarza Trajana. Fakty wzmiankowane w *In Flaccum* dotyczą Aleksandrii w latach 35–40. Surowość, z jaką Filon mówi o Kaliguli, wskazywałaby, że dzieło powstało po śmierci Klaudiusza. Tekst jest dla nas ważny ze względu na datę, natomiast termin *διάγνωσις* dotyczy zdaniem G. Scarpata niewątpliwie tego imperatora. To dwa fakty wielkiej wagi. Mędrzec czerpie terminy i sposób myślenia przede wszystkim z LXX, a tym razem używa terminu obcego dla tego dziedzictwa językowego. Cytaty z Filona nabierają w Księdze Mądrości szczególnego waloru aktualności, obrazując sposób myślenia właściwy greckiej kulturze,

²² Por. tamże, s. 237–238.

ponieważ szkoły pogańskie i żydowskie żyły tymi samymi problemami, w tym samym środowisku kulturalnym i politycznym.

Także Nowy Testament zawiera terminy techniczne prawa publicznego swego czasu, na przykład: „Ponieważ Paweł zażądał, aby go zatrzymać do wyroku (διάγνωσις) Cezara” (Dz 25, 21). To świadectwo Dziejów należy do najstarszych, w których pojęcie διάγνωσις jest użyte w znaczeniu „cognitio” rozumianym jako *cognitio extra ordinaria*. W Dziejach Apostolskich mamy zatem διάγνωσις Σεβαστοῦ („wyrok Cezara” – 25, 21). W dwóch innych miejscach termin διαγινώσκειν (23, 15 i 24, 22) także odnosi się do *cognitio extraordinaria* urzędnika rzymskiego.

W Księdze Mądrości powiedziano o sprawiedliwych: „W czasie nawiedzenia (ἐπισκοπή) swego zajaśnieją blaskiem”, a zaraz potem o ludziach złych: „A jeśli wcześniej pomrą, będą bez nadziei i bez pociechy w dniu sądu” (διάγνωσις – 3, 18). Przytoczony tekst biblijny, ukazując ramy ludzkiego przeznaczenia, przeciwstawia zachętę do sprawiedliwego życia doli bezbożnych. Autor zestawia obrazy twórczej aktywności Boga: od miłującej troski wyrażonej pojęciem ἐπισκοπή (akt wspomagający) do rozpoznanie w dniu sądu – διάγνωσις („akt karzący”). W Mdr 3, 7 powiedziano ἐν καιρῷ ἐπισκοπῆς. Paralelnym wyrażeniem w 3, 18 jest ἐν ἡμέρᾳ διαγνώσεως. W dniu sądu, który będzie *cognitio extraordinaria* Boga, czyli odpowiednikiem sądu władcy na ziemi, zdecyduje On o karze wobec niesprawiedliwych. Będzie już za późno na to, aby winni mieli możliwość obrony i pomocy. Autor Mdr używa zatem terminu prawa rzymskiego w celu perswazyjnym, aby nadać słowom większą moc, niż mają konwencjonalne frazy biblijne. Jeżeli κράτησις odsyła nas do faktu panowania rzymskiego nad Egiptem i jeśli jest także pojęciem oznaczającym nowa erę, to διάγνωσις jako element terminologii rzymskiego prawa cywilnego nawiązuje do *cognitio extra ordinem* sprawowanej przez urzędników imperium rzymskiego. Świadectwa o nowym znaczeniu terminu διάγνωσις są późne i prowadzą do połowy I wieku po Chrystusie. Wydaje się zatem, że διάγνωσις w Mdr przemawia za późnym czasem powstania księgi, a mianowicie za okresem panowania Kaliguli, czyli około 40 roku po Chrystusie – co udowadnia G. Scarpat²³.

²³ Por. tamże, s. 379.

Zastosowanie wyrazu κράτηςς prowadzi do wniosku, że epoka Augusta jest najwcześniejszą granicą czasową, użycie zaś słowa διάγνωσις odsyła do połowy I wieku po Chrystusie, a więc do czasów Klaudiusza. Nie znajdujemy bowiem świadectw potwierdzających użycia tego terminu w czasach wcześniejszych.

Stwierdzenie Mdr 6, 3, które zawiera wyrażenie κράτηςς, jest zgodne z koncepcją teologiczną, która przyjmowała pochodzenie władzy od Boga. Jeśli zatem nieposłuszeństwo wobec zwierzchności cywilnej jest sprzeciwem wobec porządku Bożego, należy pamiętać, że jest ona jedynie zwierzchnością delegowaną i niczym więcej. Artykulacja tekstu hagiografa jest godna uwagi – rządzącym przypomina się, że została im dana od Boga κράτηςς, którą jest w tym wypadku wydarzenie konkretne i określone, czyli panowanie Rzymu nad Egiptem.

Μισοξενία (Mdr 19, 13) to *hapax legomenon* w Mdr, nieobecne nigdzie indziej w LXX ani greckiej literaturze pozabiblijnej. Natomiast występuje u Filona (*De vita Mosis*, I, 34–39) i Józefa Flawiusza (*Ἰουδαϊκὴ ἀρχαιολογία*, 1, 194)²⁴. Termin ten odsyła z dużym prawdopodobieństwem do ówczesnej sytuacji dla opisania walki Hebrajczyków w Egipcie. Użycie terminu obcego w stosunku do dotychczasowego dziedzictwa leksykalnego ma na celu zwrócenie uwagi czytelnika. Jest też mowa o uszczuplonych prawach społeczno-politycznych. Egzegeci dopatrują się w Mdr 19, 13–17 aluzji do prześladowania Żydów zarówno przez Greków, jak i przez Egipcjan. Fragment tekstu dotyczący prześladowania egipskiego, odzwierciedla w większym stopniu sytuację wspólnoty żydowskiej w Aleksandrii epoki Klaudiusza niż Augusta. Skoro hagiograf porównuje Egipcjan z mieszkańcami Sodomy, to tekst ten wskazuje także na współczesnych mu Egipcjan, których znamionuje μισοξενία – „wrogość względem obcych”: „A i kary przychodziły na grzeszników | nie bez uprzednich znaków – gwałtownych piorunów”. | Słusznie cierpieli za swe własne złości, | bo żywili ku gościom najgorszą nienawiść” (μισοξενία – 19, 13). Mowa tu o uszczuplonych prawach społeczno-politycznych Żydów *explicitie* w wersie 19, 16. Trudno przyjąć, by ta ostra ocena mogła się pojawić w epoce Augusta. Cesarz traktował Izraelitów w pełni jako obywateli podobnie jak Egipcjan i chociaż nakładał na nich podatki, to potwier-

²⁴ Por. G. Scarpāt, *Libro della Sapienza*, dz. cyt., t. 3, s. 321.

dził ich prawa religijne i polityczne oraz tolerował system ustrojowy (*politeuma*) w Aleksandrii. Termin ten zdaniem D. Winstona bardziej opowiada klimatowi epoki Gajusza Klaudiusza niż Oktawiana Augusta.

Warte podkreślenia jest też rozumienie pojęcia *δυναστεία* jako „władzy”, możliwości kierowania danej od Najwyższego (Mdr 6, 3). Jeszcze przed pismami Nowego Testamentu mędrzec przypomina władcom, że wielką winą jest nieodnoszenie swych kompetencji do Boga. Pretensje monarchów do publicznej czci (14, 15–17) były sprzeczne z teorią władzy, do której Hebrajczycy dostosowywali swoje postępowanie. Jeśli władca przekroczył te granice, odmawiali mu posłuszeństwa i buntowali się. Zwierzchność polityczną w Aleksandrii reprezentują Rzymianie. Zarówno Filon w dziele *In Flaccum*, jak i mędrzec czuli, że degradacja władzy prowadziła cesarza do arogancji, szczególnie tej, która domaga się dla siebie kultu religijnego. Żydzi zaś wierzyli w jednego Boga władającego niepodzielnie, „zazdrosnego”, byli też jedynym narodem gotowym za tę wiarę oddać życie. We wspomnianym tekście Filona występuje podobnie jak u autora Księgi Mądrości pojęcie *ἄθανασία*, termin nieznanymi LXX ani Ewangeliom, obecny tylko u Pawła. W ślad za wielu uczonymi G. Scarpata na podstawie Mdr 14, 15–17 także ze względu na powyższe zbieżności twierdzi, że księga została napisana około 40 roku po Chrystusie.

Za powstaniem księgi w czasach Kaliguli przemawiają jeszcze inne dane tekstowe. Należy do nich apokaliptyczna wizja z Mdr 5, 16–23. Ekspresywność zawartego w nim obrazu można by motywować niedawno przeżytym cierpieniem. Bunt, który nastąpił w Aleksandrii w 38 roku, pociągnął bowiem za sobą zniszczenie dużej liczby synagog w dzielnicach Aleksandrii, w których było niewielu Żydów. Zrujnowane żydowskie domy modlitwy nie nadawały się do użytku. Niemniej jednak dla podkreślenia rzymskiej władzy, bezczeszczono je, eksponowano w nich portrety Gajusza. Prefekt rzymski Flakkus ogłosił Żydów *ξένοι* i *ἐπίλυδες*. Ręczownicy te odsłaniają niską pozycję społeczną Izraelitów. Zostali zdegradowani. Przyznano im status obcych, cudzoziemców bez żadnych praw, w tym również prawa do zamieszkania w ziemi egipskiej. Tak przykre posunięcia administracyjne umożliwiły nawet przesiedlenia. W powszechnie znanym liście do mieszkańców Aleksandrii Gajusz Klaudiusz Kaligula prezentuje się jako filosemita, co jest oczywistą przesadą. To on zakazał Żydom udziału w gimnazjonach. Mędrzec zwraca

się eufemistycznie przeciw Aleksandryjczykom i Rzymianom, a także przeciw żydowskim apostatom. Aluzje do współczesnych mu warunków społeczno-politycznych są liczne, a zło, jakiego dopuścili się Egipcjanie, hagiograf interpretuje jako większe niż zło mieszkańców Sodomy (19, 13–17), określając w ten sposób wyjątkową wrogość Egipcjan wobec innych. W wersie 17, 16 zawarta jest aluzja do anachorezy, czyli ucieczki chłopów ze wsi na pustynię, co było znamienne dla dominacji rzymskiej w Egipcie²⁵. Nie bez znaczenia jest także użycie terminu *δυναστεία* w wersie 6, 3. Jest to *hapax legomenon* w całej literaturze greckiej. Służy podkreśleniu ciężaru winy Egipcjan. U Józefa Flawiusza znajduje się termin *μισοξενία* wyrażający niechętnie, wręcz wrogie nastawienie Sodomitów wobec innej narodowości : „nienawidzili cudzoziemców” – *εἶναι τε μισόξενοι (Τουδαϊκή ἀρχαιολογία, 1, 194)*²⁶.

Jak wiadomo, ziemię egipską zajął August 1 sierpnia 30 roku przed Chrystusem. Wielu egzegetów uważa, że Księga Mądrości zawiera aluzje właśnie do okresu panowania tego imperatora. Na przykład jeden z najwybitniejszych znawców tekstu J. Reese²⁷ argumentuje, że Mądrość Salomona była napisana wkrótce po 28 roku przed Chrystusem, czyli na początku epoki cesarstwa²⁸. Wskazuje na to użycie greckiego terminu *θηροσκεία* (Mdr 14, 18. 27), nieobecnego w literaturze greckiej od czasu Herodota aż do epoki Augusta. Podobnie sądzi autor o ponad trzydziestu innych terminach.

M. Gilbert²⁹ już dawno temu sugerował augustiański okres datowania Księgi Mądrości. Wskazywał, że *θηροσκεία* (14, 18. 27) i *σέβασμα* (14, 20) odzwierciedlają kult Augusta jako władcy i że temat wojny i pokoju (14, 22) również odsyła do tego cesarza.

C. Larcher³⁰ datuje rozdziały 1–5 na lata 31–30 przed Chrystusem. We wzmiance o przymierzu ze śmiercią (Mdr 1, 16) widzi aluzję do zgonu Kleopatry. Fragmenty 6, 1–11, 1 uważa za zredagowane około roku 29–25

²⁵ Por. D. Winston, *The Wisdom of Solomon*, dz. cyt., s. 21.

²⁶ Por. G. Scarpat, *Libro della Sapienza*, dz. cyt., t. 3, s. 321.

²⁷ Por. J. Reese, *Hellenistic Influence on the Book of Wisdom and its Consequences*, „*Analecta Biblica*” 41 (1970), s. 20n.

²⁸ Por. tamże, s. 17.

²⁹ Por. M. Gilbert, *La critique de Dieu dans le livre de la Sagesse (Sg 13–15)*, „*Analecta Biblica*” 53 (1932), s. 130, 131, 172.

³⁰ Por. C. Larcher, *Le Livre de la Sagesse ou la Sagesse de Salomon*, Paris 1983, s. 141, 161.

przed Chrystusem, a w motywie „królewskiej suwerenności” (6, 2–3) znajduje odniesienie do zdobycia Egiptu przez Augusta. W końcu zaś genezę rozdziałów 11, 2–19, 22 umieszcza w latach 15–10 przed Chrystusem, gdyż ujęcie tematu bałwochwalstwa w 14, 16–22 interpretuje jako odpowiedź na kult tego cezara i „okres pokoju”, a wzmianki o „równych prawach” w 19, 16 pasują do realiów podatku wprowadzonego przez imperatora.

Najważniejszą podstawą przekonań, że Mądrość Salomona powstała w epoce cesarskiej, jest interpretacja perykopy 14, 16–21:

„¹⁶ a z biegiem czasu ten zakorzeniony bezbożny (ἄσεβής) obyczaj zaczął zachowywać jako prawo.

¹⁷ I na rozkaz władców czczono posągi:

nie mogąc z powodu odległego zamieszkania czcić ich osobiście,
na odległość ludzie odtwarzali postać,
sporządzając okazały wizerunek czczonego króla,
by nieobecnemu schlebiać gorliwie, tak jak obecnemu.

¹⁸ Nawet tych, co go nie znali, do wzmożenia kultu (θηρσεκεία) skłaniała dążność do sławy u twórcy.

¹⁹ Ten bowiem, chcąc się może przypodobać władcy, sztuką swą doprowadził wizerunek do wielkiej piękności,

²⁰ a tłum, zachwycony piękną robotą,

uznał za bóstwo (σέβασμα) tego,
którego dopiero co czczono jako człowieka.

²¹ I dla żyjących sidłem stało się to,
że ludzie, ulegając nieszczęściu lub władzy,
nadali nieprzekazywalne Imię kamieniom i drewnom”.

Wersety 16–20 tworzą całość tematyczną zaznaczoną paronomastyczną inkluzją: ἄσεβής (16a) – σέβασμα (20b).

J. Vilchez-Lindez³¹ w szczegółowej analizie dochodzi do wniosku, że w tej perykopie biblijnej autor ocenia korzenie pogańskich kultów rodowych lub prywatnych (w. 15) albo publicznych oddawanych władcom (w. 16–20).

³¹ Por. J. Vilchez-Lindez, *Sapienza*, dz. cyt., s. 441–446; B. Poniży, *Historyczno-socjologiczny kontekst powstania Księgi Mądrości*, [w:] *Zachować tożsamość. Starożytny Izrael w obliczu obcych religii i kultur*, Warszawa 2008, s. 188–205.

Hagiograf mógł znać koncepcję Euhemera i wykorzystał ją w kompromitacji bałwochwalstwa. To nastawienie autora łatwo zrozumieć w Egipcie Ptolemeuszów, gdzie ubóstwienie władców należało do protokołu państwowego.

Euhemer, autor grecki przełomu IV i III wieku, wyjaśniał w Ἱερό ἀναγραφῆ powstanie kultu najważniejszych bóstw przez apoteozę herośów, z których niejeden nawet sam sobie przypisywał moce boskie i już za życia odbierał cześć religijną. Nieraz początkiem kultu była żałoba z powodu śmierci syna, potem następowała jego apoteizacja. Szacunek wobec zmarłych zawsze był i jest do dziś jednoczącą sprawą dla wrażliwości wielu ludów. Jakże więc łatwo mógł ulec zwyrodnieniu jako forma bałwochwalstwa. Nasz hagiograf mówi także o śmierci potomstwa (Mdr 14, 15). Oto zasmucony ojciec sporządza obraz (εἰκόν), który może być portretem. Wyrażenie „syn utracony” lub lepiej „nagle porwany” każe myśleć o niespodziewanej śmierci. Autor uwydatnia głęboki ból ojca, ale także bezsens spreparowanej apoteozy.

Inni badacze zauważają³², że w powyżej charakteryzowanym motywie hagiograf nawiązuje do *Dekretu z Kanope* (239/238 przed Chrystusem), w którym Ptolemeusz III nakazuje, aby oddawano hołd boski jego zmarłej córce. Wiadomo, że wysoka umieralność dzieci w greckim i rzymskim świecie wzbudzała zainteresowanie ich pośmiertnym losem. Epitafia dokumentują przekonanie, że te niewinne istoty wstępują do rozgwieżdżonego nieba i tam żyją. Przedwcześnie utracone potomstwo było traktowane jako moce opiekuńcze. Cycero zamierzał dla swej przedwcześnie zmarłej córki Tulii wznieść ołtarz³³.

W epoce hellenistycznej i cesarskiej misteria religijne przeżywały ciągle apogeum. Podczas obrzędów poświęcano nowo wtajemniczonego i stopniowo wprowadzano do unii z bogiem – mistycznego widzenia (*epoptei*). Kult bałwochwalczy jest zdaniem autora wprowadzony w życie publiczne przez „dekret władców”, a Żydowi nie wolno zapomnieć, że dekalog zabrania wyrobu wizerunków i ich uwielbiania. Jednak w wersie 17 wskazuje się dopiero na pierwszy krok ku czci podobizny monarchy, czyli honory oddawane królowi dla pochlebstwa. Autor po-

³² Por. K. Romaniuk, *Księga Mądrości...*, dz. cyt., s. 210–212; G. Ziener, *Der Weg zum Leben: Gerechtigkeit und Weisheit. Das Buch der Weisheit*, Stuttgart 1970, s. 32.

³³ Por. A. Schmitt, *Das Buch der Weisheit. Ein Kommentar*, Würzburg 1986, s. 118.

łączył sprawę genezy kultu prywatnego obejmującego członków rodu i kultu urzędowego za pomocą pojęć: „sprawować kult” – ἐθρησκεύετο (14, 17) i „kult” – θρησκεία (14, 18)³⁴. Artyści, twórcy wizerunków, nie są wolni od winy w wykorzystywaniu swej sztuki, gdyż aby zrobić karierę, schlebiają władcom i nakłaniają naiwnych ludzi do kultu. Hagiograf rozpoznaje jednak wartości dzieła sztuki – „piękno” (w. 20).

G. Scarpat³⁵ przejmując opinię E. Zellera, że „król nieobecny”, o którym mówi hagiograf (Mdr 14, 17), to Kaligula. Uczony szczególnie znaczenie nadaje zastosowanemu przez hagiografa klimaksowi. Nasuwa się spostrzeżenie, że wersy 15–16 przedstawiają wypadek różny od bałwochwalstwa ujęty w stopniowym wzrastaniu. Najpierw jest wspaniały ojciec, który prywatnie składa kult zmarłemu synowi. On jest „głupi” przez zniekształconą pobożność. Następnie ukazani są „poddani”, którzy uwielbiają posąg króla, ponieważ nie mogą uwielbiać samego monarchy, gdy ten jest nieobecny. Oni są głupi z powodu pochlebstwa. E. Zeller³⁶ twierdził, że jest to aluzja do Rzymian w czasach Klaudiusza. Natomiast G. Scarpat uwzględnił komparatystyczne tło opowiadania o audiencji Żydów pod przewodnictwem Filona Aleksandryjskiego u Kaliguli w ogrodach Mecenasusa i Lamia: „Ach, jesteście bezbożnikami, bo nie uznajcie mnie za boga, podczas gdy wszyscy inni mnie uznają, a dla was jestem bogiem nieznanym”. Na zakończenie cesarz stwierdził: „ten lud wydaje mi się bardzo nieszczęśliwy, nie wierzy, że posiadam naturę boską”³⁷. Swetoniusz zaświadczał, że ten monarcha przywoził z Grecji posągi bożków, najbardziej czczone i najpiękniejsze, a wśród nich dzieło Fidiasza – Zeusa Olimpijskiego, któremu odciął głowę, by na tym miejscu umieścić własną podobiznę. Poświęcił też świątynię dla uczczenia siebie samego. Filon podaje, że Aleksandryjczycy przewyższali wszystkich w pochlebstwie³⁸. Za skojarzeniem postaci nieobecnego króla z Księgi Mądrości (14, 17) z pierwowzorem Kaliguli zdaje się także

³⁴ Por. J. Vilchez-Lindez, *Sapientia*, dz. cyt., s. 444.

³⁵ Por. G. Scarpat, *Libro della Sapientia*, dz. cyt., t. 3, s. 96–102; *Ancora sull'autore del Libro della Sapientia*, „*Rivista Biblica*” 15 (1967), s. 180–184.

³⁶ Por. E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, t. 3.2: *Die nacharistotelische Philosophie. Zweite Hälfte*, Leipzig 1923, s. 295, n. 1.

³⁷ G. Scarpat, *Libro della Sapientia*, dz. cyt., s. 97–98.

³⁸ Por. tamże, s. 98.

przemawiać fakt zgodności z ważnym tematem hagiografa, mianowicie z prześladowaniami Żydów w Egipcie.

A. Schmitt uważa, że hagiograf pragnie zwielokrotnić zarzuty przeciw czcicielom bóstw³⁹. Stara się podbudować je racjonalnie. W tym celu przypomina, że politeistycznych praktyk kultycznych nie było od początku, lecz nastąpiły dopiero z biegiem czasu przez ludzką głupotę.

Aleksandrowi Wielkiemu i diadochom także w I wieku po Chrystusie oddawano cześć boską. Ptolemeusz II Filadelfos (285–246 przed Chrystusem) konsekrował swoich rodziców i obdarzył ich tytułem „bogowie zbawcy”. Był pierwszym, który wprowadził urzędowe ubóstwianie jeszcze żyjącego władcy. Także siebie i swoją żonę, a równocześnie siostrę nakazał czcić jako „bogów braci”. Ptolemeusz III Euergetes (246–222) dołączył siebie do kultu „bogów dobroczyńców”. U Seleucydów ubóstwianie monarchów dokonywało się jeszcze częściej niż u Ptolemeuszów.

Ci spośród uczonych, którzy w tekście księgi dostrzegają aluzje do epoki cesarskiej, uważają, że bardziej dotyczą one epoki Kaliguli Gajusa niż Augusta. Wśród prekursorów tego poglądu na czoło wysuwa się D. Winston⁴⁰. W tekście księgi, w szczególności w apokaliptycznej wizji Mądrości (5, 16–23) oraz w perykopie 19, 13–17 dostrzega on odbicie powstania w Aleksandrii. Chociaż uchodzi za pewnik, że hagiograf odnosi się do sytuacji Żydów w Egipcie po wstąpieniu Augusta, to jednak trudno dokładnie ustalić datę.

Spostrzeżenia D. Winstona⁴¹ skłoniły innego protestanckiego badacza S. Choena⁴² do poszukiwania dalszych argumentów za późniejszym czasem powstania tego dzieła. Wskazuje on mianowicie, że atmosfera pośród aleksandryjskich Żydów, których opisuje Filon, jest dalece podobna do przedstawionej u Pseudo-Salomona (Księga Mądrości). Uczony zauważył, że obaj autorzy zaświadcniają o wrogości przeciw Żydom, przedstawiają chwałę Boga jako zbawiciela, używając hymnicznej formy, afirmują pozytywny zamysł kosmosu, który służy niesieniu chwały Stwórcy, wspominają też modlitwę o świcie (Mdr 16, 28), znajdują pozytywny wydźwięk współczesności, żywią nadzieję, że Bóg usunie

³⁹ Por. A. Schmitt, *Das Buch der Weisheit...*, dz. cyt., s. 117–118.

⁴⁰ Por. D. Winston, *The Wisdom of Solomon*, dz. cyt., s. 22.

⁴¹ Por. D. Winston, *The Wisdom of Solomon*, dz. cyt., s. 21, 273–297.

⁴² Por. S. Cheon, *The Exodus Story in Wisdom of Solomon*, Sheffield 1997, s. 130–145.

to, co pozostaje do naprawienia⁴³ (*In Flaccum*, 124 – Mdr 19, 22). Wobec powyższych analogii S. Choen uważa, że Pseudo-Salomona interpretacja historii wyjścia została skomponowana zaraz po rozruchach w 38 roku po Chrystusie. Uznaje ją za odpowiedź na przemoc skierowaną przeciw aleksandryjskim Żydom.

Poznań

KS. BOGDAN PONIŻY

Słowa kluczowe

Księga Mądrości, Mądrość Salomonowa, Sophia Salomonos, autor, czas powstania, *Sitz im Leben*

Summary

The author of the Book of Wisdom and the date of its origin (1)

This article is the first part of a longer essay, which is divided into two parts. The Book of Wisdom is a special book in the Bible. It is the youngest book of the Old Testament, but Canon Muratori enlists it among the New Testament books. Many manuscripts and old translations call this book the Wisdom of Salomonos, because Salomon seemed to be the author of this work (cf. Wis 7–9). Strong arguments exclude his authorship, but it is sure, that an Israelite must have been the author. Although there are many hypotheses about the date of its birth, *Sitz im Leben* and the wording defend the view that the text must have been written while the Romans ruled in Egypt.

Keywords

Book of Wisdom, Wisdom of Salomonos, Sophia Salomonos, author, date of origin, *Sitz im Leben*

⁴³ Tamże, s. 131.

